

FÂRÂBÎ'DE BEŞ TÜMEL KAVRAM

Kâmil KÖMÜRCÜ¹

Geliş:17.07.2019 / Kabul: 12.12.2019

DOI: 10.29029/busbed.593179

Öz

Büyük İslam filozofu Fârâbî, mantıktan felsefeye, fizikten metafiziğe felsefi düşünce alanında dikkat çekici görüşler ortaya koymuştur. Onun özellikle mantık alanına yaptığı katkılar her zaman dikkate değer olmuştur. Bu ilimle ilgili yapmış olduğu çalışmalar nedeniyle Fârâbî'ye, "birinci öğretmen" olan Aristoteles'ten sonra "ikinci öğretmen" anlamında "muallim-i sâni" denilmiştir. Çünkü Fârâbî, mantığı Arap dilinde kuran isimdir. O, bunu Yunanca mantık terimlerinin Arapça karşılıklarını bularak yapmıştır. Bu karşılık bulma işi basit bir tercüme faaliyeti değil; mantığın Arap dilinde yeniden kavramsallaştırılmasıdır. Bu açıdan bir ilmi başka bir dilde kurmak, o ilmi neredeyse başlı başına yeniden tesis etmek anlamına gelir. Bu kavramsallaştırma işlemi Fârâbî, bir bütün olarak mantığın her konusu için başarı ile uygulamıştır.

Doğru düşünmenin aracı ve yöntemi olan mantık sistemli bir ilimdir. Bu ilim Aristoteles'e atfedilen Organon külliyatına dayanır. Bir tanesi başka bir müellife ait olan Organon külliyatı dokuz kitaptan müteşekkildir ve bunlar aynı zamanda mantığın ana konularını oluşturur. Bu külliyat birtakım küçük adlandırma ve tertip farklılıklarıyla klasik mantıkla uğraşan herkes tarafından kabul edilmiştir. Fârâbî de Organon külliyatını esas almıştır. Bu kitaplarda kesin ispatın yapısı incelenir. Buna göre kavramlardan başlanarak bir yapı inşa edilir. Kavramlardan önermelere; önermelerden de çıkarımlara ulaşılır. Bu sistemde kavramlar binanın en küçük yapı taşlarını oluşturur. Bu açıdan mantıkta kavramlar konusu oldukça önemlidir. Kavramlar içerisinde en büyük işleve sahip olanlar ise beş tümel kavramdır. Bu çalışmada Fârâbî'nin mantıktaki beş tümel kavramı nasıl ele aldığını ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Aristoteles, Fârâbî, İsağoci, Beş tümel.

¹ Doç.Dr., Cumhuriyet Üniversitesi Mantık Bilim Dalı, kkomurcu@cumhuriyet.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1271-4575.

FIVE UNIVERSAL CONCEPTS IN ALFARABI

Abstract

Great Islamic philosopher Alfarabi has put forward remarkable views on philosophical thought from logic to philosophy, from physics to metaphysics. His contributions to the field of logic have always had a great impact. Fârâbî because of his studies about logic was called “al-mu‘allim al-thâni” in the sense of “second teacher” after Aristotle, who was the “first teacher”. Because Alfarabi established logic science into the Arabic language. He did this by finding the Arabic equivalents of Greek logic terms. This is not a simple translation activity; but re-conceptualization of logic in Arabic language. In that respect, establishing a science in another language means reestablishing that science in itself. Alfarabi successfully applied this conceptualization process for every subject of logic as a whole.

Logic, the instrument and method of correct thinking, is a systematic science. Logic is based on the Organon corpus attributed to Aristotle. The Organon corpus one of which belongs to someone else, consists of nine books. The contents of those books also constitute the main topics of logic. That corpus has been accepted by all those who deal with classical logic except for some minor naming and order differences. Alfarabi is also based on Organon corpus in logic. In that books, the certain of definitive proof is examined. Accordingly, a structure is built starting from concepts. It can be reached from concepts to propositions, from propositions to inferences. In that system, the concepts form the smallest building blocks of the building. In this sense, concepts are very important in logic. The concepts that have the greatest function are the five universal concepts. In this study we will try to show how Alfarabi, treats the five universal concepts in logic.

Keywords: *Logic, Aristotle, Alfarabi, Eisagoge, Five Universal.*

Giriş

Dil ile mantık arasında kuvvetli bir ilişki vardır. İslam düşüncesinde bu ilişkiyi en güzel şekilde işlemiş isimlerin başında Fârâbî gelir. Çünkü o, Yunanca mantık terimlerinin Arapça karşılıklarını bularak mantığı Arap dilinin içine yerleştirmiştir. Düşünceyi ifade etmede en önemli araç olması sebebiyle Fârâbî mantıkla ilgili yazılarına lafızlar, yani dil bahsini ele alarak başlar. Dil en küçük parçasından başlanarak incelenir. Dilin yapıtaşlarını oluşturan kelimelerin

(lafızlar) iki temel sınıfı vardır. Bunlar basit (müfret) ve bileşik (mürekkep) lafızlardır. Parçalarına ayrıldığıında bu parçaların, anlamın bir bölümünü ifade etmeyenlerine basit lafızlar denir. Basit kavramlar genel olarak, ayrı ayrı ele alındıklarında parçaları bir anlam ifade etmeyen kavramlar olarak tanımlanmışlardır. (Cürcânî, 1265: 151; Kazvînî, 1301: 5).

Fârâbî, bir anlamı tek sözcükle anlatan kavrama, basit kavram demiştir. Örneğin, insan, hayvan, konuşan, beyaz, siyah gibi kavramlar Fârâbî'ye göre basit kavramlardır. (Fârâbî, 1990: 24; Fârâbî, 2002: 127; Fârâbî, 1976: 7). İslam mantıkçılarına göre basit kavramların aksine parçası anlamının parçasını gösteren kavram, bileşiktir. (Ebherî, 1998: 17; Kazvînî, 1301: 5). Fârâbî'ye göre bileşik kavramlar, kendilerine, “muhakkak, şüphesiz ki” edatı bitleştirilen bütün terkiplerdir; zira bu durumda söz tam olarak anlaşılmiş olur. (Fârâbî, 2002: 136).

Basit kavramlar tümel olabilecekleri gibi tikel olabilirler. Kendisine birçok şeyin ortak olmasına engel olanlar tikel; olmayanlar ise tümel kavramdır. Mantıkta ve felsefede asıl olan tümel kavramlardır. Çünkü Aristotelesçi anlayışa göre bilgi tümelin bilgidir; tikellerle bir yere varamayız. Basit olup da tümel olan birçok lafız vardır. Bunlar içerisinde beş tanesi kavramları ve varlığı sınıflandırmada ayrı bir yere sahiptir. İşte bunlara beş tümel denir. Beş tümel bütün mantıkçıların kabul ettiği üzere cins, tür (nev'), ayırım (faslı), hassa ve ilinti (araz) olarak sıralanır. Aristoteles geleneğine mensup düşünürlerin tamamının yaptığı gibi Fârâbî de sistemini kurmaya buradan başlamıştır. Fârâbî beş tümel konusunu başta *İsagoci* adlı eseri olmak üzere mantığa giriş mahiyetinde kaleme almış olduğu çeşitli eserlerinde ortaya koymuştur. Biz burada meseleyi söz konusu kitaplar çerçevesinde ortaya koymaya çalışacağız.

1. Fârâbî'de Beş Tümel Kavram

Dil düşüncenin ifadesidir. Düşünme ise kavramlarla olur. Kavram bir nesnenin zihindeki tasavvurudur. Bunun dil ile ifadesine lafız denir. Lafızlar zihindeki düşünceyi dışarıdakine aktarmaya yarar. Dolayısıyla lafızlar aracı sembollerdir. İnsan lafızlarla değil manalarla yani kavramlarla düşünür ve bilgi üretir. Kavramlar tikel olabilecekleri gibi tümel de olabilirler. Tikel kavramlar kendisine başka bir şeyin ortak olmasına engel olan kavramlardır. Bu anlamda bu insan, bu at, Ali, Ayşe kavramları tikeldir. Tikel kavramlar genel ilkeleri göstermez. Bu sebeple bir şey hakkında, onlar aracılığıyla tümel hükümler elde edilmez. Bundan dolayı İslam mantıkçıları tikel kavramlarla ilgilenmeyi gereksiz görmüşlerdir. Bunun yerine dikkatlerini tümel kavramlara çevirmişlerdir.

İlk olarak tümel kavramın tanımıyla başlayalım. Basit bir kavramın ifade ettiği anlam, başka bir şeyle ortaklığa engel değilse, birden fazla konuya yüklenebilme özelliğine sahipse bu, tümel (külli)'dir. (İbn Sînâ, 2005:6; Fenârî, 1309:6). Tümel kavram, parçaları birbirine benzeyen ve benzemeyenleri ifade eden ortak lafız, olarak da tanımlanmıştır. (Kindî, 1994: 63). Tümel kavramlara birden çok şey ortak alabilir. Örneğin insan, at kavramları tümeldir. Çünkü insan kavramına düşünen canlı olma özelliğine sahip olan bütün fertler ortaktır. Hakeza kişneyen canlı olma vasfına sahip her şeyin at kavramına ortak olması da böyledir.

“Fârâbî’ye göre tümel, iki veya daha fazla şeyin kendisi vasıtasıyla benzeştiği; birden çok şeye yüklenebilme özelliği olan anlamdır. (Fârâbî, 2017: 76). Yine onun nazarında mantık sanatıyla uğraşanlar, niteliklere yüklem, nitelenenlere ise konu adını verirler. Yüklem olan niteliklerin basit olanları vardır, bileşik olanları vardır. Basit olan sözgelimi “insan”, “hayvan”, “konuşan”, “beyaz”, “siyah” gibi müfret bir terimle; bileşik olan ise mesela “konuşan-hayvan”, “beyaz-insan” gibi mürekkep bir terimle gösterilendir. (Fârâbî, 2017: 44). Her basit yüklem, kendisi bakımından ya bir şeyin bir şeye benzemesi veya bir şeyin bir şeyden ayrılmasıdır. Kendisi bakımından bir şeyin bir şeye benzediği yüklem ya şeyin cevheri bakımından veya cevheri bakımından değil de durumlarından herhangi bir durum bakımından benzemesi şeklinde olur. Buna göre mesela “insan” ve “hayvan” gibi kendisi bakımından iki veya daha fazla şeyin benzeştiği yükleme tümel yüklem denir. “Zeyd” ve “Amr” örneğinde olduğu gibi kendisi bakımından asla iki şeyin benzeşmediği şeye de şahıs adı verilir. “Bu görülen veya algılanan nedir?” sorusunun cevabında sözgelimi kısaca “insan” ve “hayvan” kullanılması kabilinden, kendisi ile iki şeyin cevherinde benzeştiği şeye ise mahiyet olarak yüklemdir.” (Fârâbî, 2017: 44).

Tümel kavramlar genel ilkeleri gösterdikleri için insanı ayrıntıya boğulmaktan kurtarır. “Bütün insanlar ölümlüdür.” şeklindeki tümel bir yargıya sahip bir kimse insan olan herkesin öleceğini bilir. Felsefi anlamda bütün insanların ölümlü olduğu yargısına tikel olarak ulaşma imkânı yoktur. Çünkü bunun için tek tek bütün insanların öldüğünün gözlemlenmelidir. Bu ise mümkün değildir. Dolayısıyla tümel bilgi ve bununla bağlantılı olarak tümel kavramlar oldukça önemlidir.

Sayırsız tümel kavramdan bahsedilebilir. Bunlar içerisinde varlığı ve bilgiyi sınıflandırmada yaygın olarak kullanılan beş kavram vardır. Bunlara beş tümel denir. Beş tümel, mantıkçıların üzerinde durdukları en mühim konulardan biridir. Çünkü mantığın temel taşları olarak nitelendirilen kavramlar, beş tümele göre sınıflandırılır. Bu kavramlar ilk olarak Aristoteles tarafından ortaya konulmuştur.

Ancak beş tümeli Porphyrios, Aristoteles'in *Kategoriler*'ine giriş olarak yazdığı *İsagoci*'sinde sistematik hale getirmiştir. (Öner, 2019: 37). Çünkü Porphyrios'a göre, Aristoteles'in kategoriler öğretisini öğrenmek için beş tümeli bilmek gerekir.

Tümel kavramlar, zâtî (özsel) ve arazî (ilineksel) olarak ikiye ayrılır. Bu ayırım kavramın bir şeyin mahiyetine dahil olup olmamasına göre ortaya çıkmıştır. Mantık geleneğinde olduğu gibi Fârâbî'ye göre de bir tümelin cüzlerinin kendi mahiyeti içerisinde yer alan kavramlar zâtîdir. (Bolay, 1990: 25). Zâtî ve arazî kavramları bilmek beş tümeli öğrenmeyi kolaylaştırır. Çünkü beş tümelden bazıları arazî bazıları da zâtîdir. Bunlardan cins, tür ve ayırım, zâtî kavramlardır. Geri kalan hassa ve ilinti ise arazidir.

1.1. Cins

Cins, kendisinin altında türün sıralandığı şeydir. Bu anlamıyla cins, kendisiyle ilişik bütün türler için bir çeşit ilkedir. Cins altında sıralanmış şeylerin toplamını da ihtiva eder. (Porphyrios, 1986: 32-33). Fârâbî'nin nazarında cins, bir şey için "o nedir?" sorusuna verilecek cevapta söylenen iki tümelden daha genel olan kavramdır. (Fârâbî, 2002: 142; Fârâbî, 1990: 26; Abed, 1991: 11). Diğer bir ifadeyle; "iki şeyin, kendisi vasıtasıyla cevherinde benzeştiği iki basit yüklem daha genel olanına cins denir. Sözelimi kendileri vasıtasıyla Zeyd ve Amr'ın cevherinde benzeştiği "hayvan" olma onların cinsidir." Nitekim biz uzaktan herhangi bir şahıs görüp "Bu görülen nedir?" dediğimizde cevap veren kimse "O bir hayvandır" dediğinde bu onun cinsi olur." (Fârâbî, 2017: 44). "Cins, "Bu gördüğümüz veya algıladığımız şey nedir?" sorusuna karşılık uygun cevap olabilen iki basit yüklemden daha genel olanıdır." (Fârâbî, 2017: 46).

Fârâbî *İsagûci*'sinde birbiriyle ilişkili olmaları sebebiyle cins ve türü birlikte ele almıştır. Ona göre "bir tek şahsa yüklem olan küllîler, "Zeyd"e yüklenen "insan" ve "hayvan" gibi, genel ve özel olma konusunda farklılaşırlar. Nitekim "insan", "hayvan"dan daha özeldir. Müfret küllîler genel ve özel olma bakımından farklılaştıklarında "Bu nesne nedir?" sorusuna karşı cevap olmaya her biri elverişli hale gelir. Bu hususta ondan daha geneli olmayan genel ve kendisinden daha özeli olmayan özel ile bu ikisi arasındakiler bir sıradüzeni içinde en özelden en genele doğru, en genel ise daha geneline doğru sonlanacak şekilde yükselir. Nitekim bu şekildeki her ikili küllî anlamdan daha genel olanı "cins", daha özel olanı ise "tür" olup kendisinden daha geneli olmayan en genel "yüksek cins", kendisinden daha özeli olmayan en özel "son tür", bu ikisinin arasında bulunanlardan her biri de kendi altında yer alan özele kıyasla "cins" ve kendi üstündeki genele kıyasla da "tür"dür. (Fârâbî, 2017: 80).

Bunların hepsinin “bazısı diğer bazısının altında bulunan (kaplamı olan) cinsler” olduğu söylenir. Sözelimi hurma olarak gözüken bir nesne hakkında, onun hurma olduğunu bilmeden, “Bu gördüğümüz nedir?” diye sordüğümüzde, buna “O hurmadır.”, “O ağaçtır.”, “O bitkidir.” ve “O cisimdir.” denilerek cevap verilebilir. Bu, genel ve özel olmada bir farklılaşma olup bunlardan hangi ikisini alırsan, “bitki” ve “cisim” gibi, o ikisinden daha genel olanı cins, daha özel olanı türdür. Demek oluyor ki bitki tür, cisim ise cinstir; ağaç ve bitki de öyledir, zira ağaç tür, bitki cinstir. Ağaç ve hurma da aynı şekilde olup hurma tür, ağaç cinstir. Onların hepsinin en genel olanı cisim olup cisim “yüksek cins”, hepsinin en özeli hurma olup hurma “son tür” olmaktadır. Ağaç ve bitki, hurma ile cisim arasında orta konumda olup bunlardan her biri hem tür hem cinstir. Nitekim ağaç hurmanın cinsi, bitkinin türü; bitki ise ağacın cinsi, cismin türüdür. Dolayısıyla ağaç, bitki ve cisim daha genelden özele ve nihayet en özele doğru giden bir sıra düzeni içinde yüksek cinsten aşağıya doğru alt alta sıralanan cinslerdir. Yüksek cins, kendisi tür olmayan cins, yani altında yer alan cinslerin cinsi, son tür ise cins olmayıp üstünde bulunan türlerin türüdür. Kısacası, cins, “Bu nesne nedir?” sorusuna cevap olmaya elverişli iki külliden daha genel olanı, tür ise daha özel olanıdır.” (Fârâbî, 2017: 80).

“O nedir?” sorusuna karşı cevap olmaya elverişli her küllî yüklem, “mahiyet” yoluyla yüklemidir. Çünkü her cins kendi altındaki türden daha genel olup birden fazla türe yüklenebilir. Aynı şekilde her son tür de birden fazla nesneye yüklenebilir. Son türü aynıyla bir olan şahıslar, Zeyd, Amr ve Halit gibi sayı bakımından da farklıdır. Her cins, eğer birden fazla türe ve bunların her birinin şahıslarına yükleniyorsa, bu durumda mahiyet yoluyla tür bakımından farklı şahıslara da yüklenir. Son tür ise daima “mahiyet” yoluyla ancak sayı bakımından farklı şahıslara yüklenir. Çok sayıda şahısların bulunması da imkânsız değildir. Bir son türün altında yer alan her şahıs onun altındaki diğerlerinden, kendisinden daha genel bir cins altında yer alan her cins de onun altındaki diğerlerinden başka olup bu durum, bu sıradüzeni içinde başka cinslerin kendisine yükseldiği en yüksek cinsin dışındaki bir diğer yüksek cinse kadar yükselerek onda son bulur. Demek oluyor ki bu yüksek cinsler çok sayıdadır. (Fârâbî, 2017: 82).

“Arada başka bir cins olmaksızın altında birçok türün yer aldığı cins, söz konusu türlerin yakın cinsi; bu türler de ortak türlerdir. Bu yakın cinsin üstündeki her cins bu türlerin uzak cinsidir. Farklı farklı cinslerin altında yer alan türler ise ortak olmayan türlerdir. Birbirlerinin altında bulunmayan cinsler dört tanedir. Bunlardan (ilki) “yüksek cinsler”, (ikincisi), her biri diğerinin altında bulunduğu yüksek cinsin dışındaki bir yüksek cinsin altında yer alan “ara cinsler”, üçüncüsü

“ortak tür durumundaki cinsler” ve dördüncüsü de her biri altında ondan başka ara cinsin yer almadığı bir ara cins altında tür olan ara cinslerdir. Bunların hepsi bir tek yüksek cinse doğru yükselirler.” (Fârâbî, 2017: 82).

Büyük İslam mantıkçısı İbn Sînâ'nın “o nedir?” sorusuna verilen cevaptan hareketle cinsi tanımladığını görürüz. (İbn Sînâ, 2006: 41; İbn Sînâ 2005: 15). Onun sergilemiş olduğu böyle bir tutum cinsin tanımı konusunda İbn Sînâ'nın, Porphyrios'un etkisinden daha ziyade Fârâbî'nin bakış açısının tesiri altında kaldığını göstermektedir.

1.2. Tür (Nev')

Tür, cinse bağlı olan kavramdır. O, cinsin altında sıralanmış olan ve cinsin özsel olarak kendisine yüklenmiş olduğu şeydir. (Porphyrios, 1986: 35). Fârâbî'nin tür hakkındaki açıklamalarına bakacak olursak ona göre cinsin altında yer alan her şey bir tümelin altında bulunması sebebiyle türdür. (Fârâbî, 2002: 145-146). “İki şeyin, kendisi vasıtasıyla cevherinde benzeştiği iki basit yüklem daha özel olanına tür denir. Sözelimi kendileri vasıtasıyla Zeyd ve Amr'ın cevherinde benzeştiği “insan” olma onların türüdür.” Nitekim biz uzaktan herhangi bir şahıs görüp “Bu görülen nedir?” dediğimizde cevap veren kimse “O bir insandır” dediğinde bu onun türü olur. (Fârâbî, 2017: 44). “Tür, ‘Bu gördüğümüz veya algıladığımız şey nedir?’ sorusuna karşılık uygun cevap olabilen iki basit yüklemden daha özel olanıdır.” (Fârâbî, 2017: 46).

“O nedir?” sorusuna ilişkin mesele sadece nesne ile ilgili değil; aksine son tür ve orta tür ile de ilgilidir. Bu yüzden de o, “Hurma nedir?” sorusuna karşılık “O bir ağaçtır.” ve “O bir bitkidir.” veya “Ağaç nedir?” sözümüze cevaben “O bir bitkidir.” veya “O bir cisimdir.” dememiz de olduğu gibi, yakın veya uzak cins ile cevaplandırılır. Diğer türler için de durum aynıdır. (Fârâbî, 2017: 84). İslam mantık geleneğinde Fârâbî'nin yaklaşımına uygun olarak türün, cinsten hareketle ele alındığını görürüz. Genel olarak bütün mantıkçılar bu şekilde bir yol takip etmişlerdir. (Bkz. İbn Sînâ, 2006: 55; Ebherî, 1998: 36; Kazvînî, 1301: 8; Fenârî, 1309: 8).

1.3. Ayrım (Fasıl)

Porphyrios'a göre bir şey ister kendine göre ister bir başka şeye göre herhangi bir başkalık ile ayrı olduğu zaman, bir başka şeyden ayrıdır, denilir. (Porphyrios, 1986: 40). “Fârâbî'ye göre ayrım, bir şeyin diğer bir şeyden cevheri bakımından ayrılmasını sağlayan şeydir.” (Fârâbî, 2017: 46). “Ayrım, bir türün cinsten ortağı olan bir diğer türden cevheri bakımından ayrılmasını sağlayan

yüklemidir. Sözelimi, insanın, hayvan olma konusunda kendisine ortak olan öteki hayvanlardan ayrılmasını sağlayan “düşünen” gibi.” (Fârâbî, 2017: 46).

“Fasıl (ayrım), paydaş olan türlerin her birinin cinste ortak olduğu öteki türlerden cevheri bakımından ayrılmasını sağlayan müfret küllidir. Nitekim bir şey bir başka şeyden bazen cevheri bakımından değil de biri beyaz diğeri kırmızı olan iki giysinin birbirinden ayrılmasında olduğu gibi, birtakım nitelikleri bakımından, bazen de bir şey diğeri bir şeyden, yünün kılıçtan ve biri keten diğeri pamuklu veya yünlü olan giysilerin birbirinden ayrılmasında olduğu gibi, cevheri bakımından ayrılır. O halde bir türün yakın cinsinde kendisine ortak olan öteki türlerden ayrılmasını sağlayan müfret külli, fasıldır. Bir türün yakın cinste ortağı olan türden cevheri itibarıyla ayrıldığında, bunun dışındaki bütün türlerden de ayrılmış olacağı açıktır. Bir türün diğeri bir türden cevheri dışındaki bir başka yönden ayrılmasını sağlayan şeylere başka isimler verilmesi gerekir.” (Fârâbî, 2017: 84).

“Hangi...?” sorusuyla bitişik cins, bilmek istediğimiz türün yakın cinsi olduğunda, tam da buna cevap olmaya elverişli olan, bu türü cevheri bakımından ortağından ayıran fasıldır. Çoğu şey hakkında bu soruya en uygun cevabın tek başına fasıl değil de aksine bu türün faslı ile sınırlandırılmış bir cins olması adet haline gelmiştir. Hurma hakkında “O nedir?” diye sorup “O ağaçtır.” şeklinde cevapladıktan sonra “O hangi ağaçtır?” sorusu sormamız üzerine “O, ham veya olgun hurma meyvesi veren ağaçtır.” denilmesi yahut “Aba hangi giysidir?” dediğimizde bize “yünlü giysidir.” denilmesi gibi ki “giysi” onun cinsi, “yünlü” de faslı olup cinsi onunla sınırlandırılmıştır. Demek oluyor ki “hangi?” sorusunun cevabını bu türün faslı ile sınırlandırılmış cinsi kılıyor ve böylece bu türün özünü yeterince ve tam olarak tanımladığımızı görüyoruz.” (Fârâbî, 2017: 88).

Ayrım bütün mantıkçılar nazarında genel olarak, bir şeyin diğeri bir şeyden özü bakımından ayrıldığı şey biçiminde tanımlanmıştır. (Bkz. İbn Sînâ, 2006: 70; Sühreverdî, 1955: 11; Ebherî 1998: 37). Bu yaklaşım biçimi bize Fârâbî'nin ayrım konusundaki izahlarını hatırlatmaktadır. Çünkü o da ayrı bir önem verip derinlemesine üzerinde durduğu ayrım kavramının, şeyleri birbirinden ayırmada temel ayırıcı vasıf olmasına vurgu yapmıştır.

1.4. Hassa

Türkçe'de kimi zaman özgülük olarak adlandırılan hassa tek bir türe ait olan ilineksel (arazî) özelliğe denir. Fârâbî'ye göre “hassa bir şeyin diğeri bir şeyden cevheri dışındaki farklılığını sağlayan özelliktir.” (Fârâbî, 2017: 46). “Hassa tek başına insan türüne nispetle “gülücü” örneğindeki gibi sadece bir tek

türde bulunan yüklemidir. Yine yalnızca insan türüyle ilgili olarak “dik-duran”, “öğrenebilen”, “alış-veriş yapabilen” dememiz gibi. Nitekim bunların hepsi sadece insanda bulunur.” (Fârâbî, 2017: 46).

“Hassa, at için “kişneyen” ve köpek için “havlayan” gibi, hiçbir zaman özünü ve cevherini bildirmeksizin, tek başına herhangi bir türe ve onun toplamına özgü olan müfret küllüdür. O, bir türü bir türden cevherinde olmaksızın ayırt etmede kullanılır. Hassa bir türü bir türden ayırt etme konusunda fasıl ile ortak olup türü cevherinde ayırmaması bakımından ondan farklıdır. Hassanın, “Her at kişner.” ve “Her kişneyen attır.” dememiz gibi, hassası olduğu türe eşit bulunduğu ve yüklem bakımından döndürülebileceği açıktır.” (Fârâbî, 2017: 88).

Genel olarak Müslüman mantıkçılar hassaya, sadece bir hakikat için geçerli olan arazî özellik olarak bakmışlardır. Söz konusu özellik bir şeyin bütünü için doğru olabileceği gibi bir kısmı için de geçerli olabilir. Bunun yanında bir şeye has olan her mana ve sadece tek bir türe ait olan şeye hassa diyenler de olmuştur. (İbn Sînâ, 2006: 75; Ebherî, 1998: 41; Kazvîni, 1301: 10; Cürcânî, 1265: 65; Fenârî, 1309: 10).

1.5. İlinti (Araz-ı Âmm)

Birden çok türe ait olabilen ilineksel özelliğe ilinti denir. Fârâbî’ye göre; iki veya daha fazla şeyin, cevherleri dışında benzeşmesini sağlayan yükleme ilinti (araz) denir. İlinti ait olduğu şeyin mahiyeti içerisinde yer almaz. İlinti bitiştiği özden genel ya da özel olabilir. (Fârâbî, 2017: 46; Fârâbî, 1990: 30; Bolay, 1990: 31). “İlinti “siyah” ve “beyaz” gibi mahiyete ilişkin olmamak üzere birçok türe yüklenebilen şeydir. Nitekim biz “İnsan beyazdır.”, “At beyazdır.”, “Boğa beyazdır.” deriz. “Siyah” için de durum aynıdır.” (Fârâbî, 2017: 46). Özetleyecek olursak Fârâbî’nin yaklaşım biçimine göre ilinti cins ya da tür için geçerli olabilen bir kavramdır.

“Araz, sözgelimi “beyaz”, “siyah”, “ayakta durun”, “oturan”, “hareketli”, “hareketsiz”, “sıcak” ve “soğuk” gibi özüne ve cevherine ilişkin hiçbir şey bildirmeksizin, ya ondan daha genel ya daha özel olarak cins veya türe ait bulunan müfret küllî olup iki kısımdır: (i) “Katrandan ayrılmayan siyah” ve “ateşten ayrılmayan sıcaklık” gibi bulunduğu şeyden veya onun bir kısmından ayrılmayan “sürekli araz”; (ii) her ikisi de insana ait olan “ayakta duran” ve “oturan” gibi konusu kalıcı olduğu halde kendisi bazen bulunup bazen kaybolan “ayrık araz”. (Fârâbî, 2017: 96). Fârâbî’nin bakış açısına paralel olarak İslam mantıkçıları ilintiyi genel itibarıyla bir tek ya da birden çok gerçeklik üzerine söylenmiş arazî söz olarak tanımlamışlardır. (Ebherî, 1998: 42; Kazvîni, 1301: 10; Cürcânî, 1265:

99; Fenârî, 1309: 10) Mesela, İbn Sînâ'ya göre ilinti, “o nedir?” sorusuna cevap olarak birden çok tür için ilineksel olarak söylenmiş sözdür. (İbn Sînâ, 1953: 3).

Mantıkçılar ilintinin iki çeşidinden bahsetmişlerdir. Birincisi mahiyetten ayrı düşünülemeyen ve bu sebeple de ondan ayrılması mümkün olmayan “ayrılmayan ilinti”dir (araz-ı lâzım). İkincisi ise bir şeyin mahiyetinden ayrı düşünülebilir ve bu gerekçeyle de “ayrılabilen ilinti” (araz-ı mufârık) olarak isimlendirilir. Bunlardan birincisinin misali dört sayısı için “çift olma” iken ikincisinininki ise insan için “siyah” olmaktır. (Ebherî, 1998: 33; Kazvînî, 1301: 9; Fenârî, 1309: 10).

Ayrılabilen ilinti ya Habeşlinin siyahlığında olduğu gibi birden çok şahsa uygundur. Ya da mesela yaşlı olma, genç olma, ayakta durma ve oturmada olduğu gibi belirli şahıslar içindir. İkinci tür ayrımlar, ayakta duran Ahmet'i, oturan Mehmet'ten ayırır. İbn Sînâ'ya göre yürümek ve yemek yemek canlı kavramının hassadır. Ancak bu kavramlar insanın ilintisi olur. (İbn Sînâ, 2005: 15). İlinti, farklı gerçeklikler altında bulunan şeyleri ifade etmek için uygun olan küllî arazî sözdür. İlintinin ait olduğu şeyin varlığı ilintiye bağlı değildir.

1.6. Beş Tümel Arasındaki İlişkiler

Buraya kadar izah ettiğimiz tümel kavramların birbirine benzeyen ve benzemeyen tarafları vardır. Bu konu, mantık geleneğinde bahsi geçen kavramlar arasındaki ilişkiler başlığı altında ele alınır. (Porphyrios, 1986: 46; Fârâbî, 1986: 89-93; İbn Sîna, 2006: 81-103; Ebherî, 1998: 42). Fârâbî de aynı yaklaşımı benimsemiştir. Ona göre “cins ile fasıl, cinsin, türü başkasının kendisine ortak olduğu cevher bakımından veya onun cevherini başkasının kendisine ortak olduğu şey açısından tarif etmesi dışında, her birinin özü (zât) ve cevheri bakımından tarif etmesi bakımından ortaktırlar. Fasıl, bir şeyin kendisiyle başkasından farklılaştığı cevherini veya bir şeyin başkalarından ayrılmasını ve bireyleşmesini sağlaması bakımından cevherini bildirir. Çünkü cins, kendi altında yer alan türlerden her birini ona özgü olmayan bir şeyle tarif eder. Halbuki fasıl onların her birini ona özgü olanla tarif eder. Bundan dolayı herhangi bir türün “ne olduğu”nu (mahiyetini) sordüğümüzde onu cinsiyle tarif etmiş oluruz. Fakat bu türün cinsi ile ilgili olarak “hangi” sorusunu sorup onu cinsten ortak olduğu öteki türlerden cevheri bakımından ayıran şeyi bilmeden de tatmin olmayız. Zira biz, onu ve başkalarını kaplamasına alan cinsi bilmekle türü yeterince tanımladığımızı düşünmeyiz. Aksine bunun yanı sıra bir de tek başına ona özgü olan (fasıl) ile tanımlarız.” (Fârâbî, 2017: 86).

“Arazlardan bir kısmı cinsin cinsten, türün türden, şahısın şahıstan ayırt edilmesinde kullanılırsa da arazi olduğu şeyi özü ve cevheri bakımından ayırmaz. Araz, türü türden ayırma bakımından fasılla ortak, cevheri bakımından ayırmaması yönüyle de ondan farklıdır. Araz, cevheri bakımından olmaksızın türü türden ayırma hususunda hassa ile ortak, hassanın, bir türü daima kendisi dışındakilerin hepsinden bütünüyle ayırması bakımından da ondan farklı olabilir.” (Fârâbî, 2017: 96). Fârâbî’nin yaklaşım biçiminin sonraki mantıkçılarda da mevcut olduğunu söyleyebiliriz. (Bkz. İbn Sînâ, 2006: 81-87).

Beş tümel kavram çeşitli yönlerden birbirleriyle ortaktır. Cins ve ayırım şu açılardan birbirine benzer. İkisi de mahiyetin parçasıdır. Hem cins hem de ayırım aynı sorunun yani “o nedir?” sorusunun cevabında söylenir ve bu soru aracılığıyla türe yüklem olurlar. Cins ve tür “o nedir?” şeklindeki suale karşılık olarak dile getirilmeleri sebebiyle birbirine benzerler. Cins ve hassa tam resm yaparken kullanılmalarından dolayı benzerler. Cins ve ilinti hakikatleri farklı birden çok şey için söylenmeleri sebebiyle müşterektir.

Ayırım ile türün ortak olduğu nokta ilineksel olmamaları şartıyla karşılıklı döndürülebilirlerdir. Hassanın ve ilintinin benzeyen özelliği bunların ikisinin de mahiyete dahil olmamasıdır. Cins, tür ve ayırımın her üçü de zatidir ve arazi değildir. Bu onların temel ortak noktasıdır. Cins, ayırım ve hassa ise tam tanım yaparken kullanılmaları sebebiyle müşterektirler. Tümel oldukları için bu beş kavram, ortaktır. Bunlar kendi tabiatları gereği zorunlu olarak yüklemidirler. Beş tümel kavram altlarında yer alan kavramların nasıl isimlendirileceğini ile tanımlanacağını da beliler. Bunlara ancak tümel bir yükleme yapılabilir. Aynı zamanda kendi altlarında yer alanların da yüklemidirler. (Porphyrios, 1986: 46-58; İbn Sînâ, 2006: 81-103; Ebherî, 1998: 43-45).

Sonuç

Beş tümelin mantıkta ve felsefede ayrı bir yeri vardır. Çünkü şeylerin kesin bilgisini elde etmek için onları tümelleştirmek gerekir. Aristotelesçi felsefeye göre bilgi tümelin bilgisidir. Tümeleştirmek ise soyutlaştırmaktır. Soyutlama da gerçekliğe ilişkin birtakım ayrıntıların ve inceliklerin göz ardı edilmesidir. Bu da ya kesinlik için hakikati feda etme ya da hakikat aşkına kesinlik iddiasından vazgeçme ikilemine neden olur.

Meselenin spekülâtif tarafı bir yana geçerli bilginin temelini oluşturan tanımlar beş tümel ile yapılır. Fârâbî de buna işaret etmiştir. O, mürekkep yüklem dediği tanım ve tasvirin beş tümelden oluştuğunu vurgulamıştır. Fârâbî’ye göre örneğin, “Zeyd düşünen hayvandır.” sözü cins ile fasıldan

oluşmuştur. Bir cins ile bir ayırım veya bir cins ile iki ya da daha fazla ayırımdan oluşan, ayrıca herhangi bir türe yüklenmek bakımından denk olan her mürekkep yüklem, bu türün tanımıdır (hadd). Sözgelimi, “düşünen hayvan” veya “düşünen ölümlü hayvan” gibi. İnsanı bu tanım ile tanımlayan kimse tarafından iki fasıl da kullanılabilir; diğer tanımlar da böyledir.” (Fârâbî, 2017: 46-48).

Müslüman mantıkçılar ‘o nedir?’ sorusunun cevabında söylenen söze göre beş tümel kavramı açıklama yoluna gitmişlerdir. Buna göre bir şeyin ne olduğunu tam olarak açıklamak amacıyla olan birinin söz konusu soruya verdiği cevapta hakkında soru yöneltilen nesnenin bütün unsurlarını sayması icap eder. Bu durumda mahiyetin parçaları, eğer içerdiği şeyler esas kabul edilerek açıklanmak gerekirse, o unsurlardan her biri ‘o nedir?’ şeklindeki soruya sunulan yanıtta dahildir. (Fârâbî, 2002: 142; İbn Sînâ, 2006: 18).

Porphyrios’tan Fârâbî’ye ve oradan da İslam mantıkçılarına intikal etmiş haliyle beş tümel ilk olarak “o nedir?” sorusuna verilen cevabın içlem ve kapsamına; genel ve özel oluşuna göre alt alta sıralanır. Buna göre tümel bir kavram “o nedir” sorusunun cevabında, gerçeklikleri farklı şeyler için söylenmiş bir söz ise “cins”, böyle değil ise “tür” olur. “O nedir?” sorusunun cevabında söylenmeyip bir şeyin mahiyetine dahil olan bir söz ise “ayırım”; mahiyetin dışında olup tek bir şeyin hakikati üzere söylenmiş bir söz ise bu da “hassa” olur. Eğer böyle değilse “ilinti” olur.

KAYNAKLAR

- ABED, Shukri A. (1991), *Aristotelian Logic and the Arabic Language in Alfârâbî*, University of New York Press, New York.
- BOLAY, M. Naci (1990), *Fârâbî ve İbn Sînâ’da Kavram Anlayışı*, MEB. Yay., İstanbul.
- CÜRCÂNÎ (1265), *Târîfât*, Matbaatü’l-Amire, İstanbul.
- EBHERÎ, Esîrüddin (1998), *Keşfü’l-Hakâik fi-Tahriri’-Dakâik*, (thk., ve nşr., H. Sarioğlu) Çantay Yay., İstanbul.
- FÂRÂBÎ, (2017), *Mantığa Başlangıç Risâleleri*; içinde, İnceleme-Çeviri: H. Sarioğlu, TÜBA Yay., Ankara.
- FÂRÂBÎ, (2002), “Mantıkta Kullanılan Lafızlar”, (*Kitabu’l-Elfâz’l-Müsta’mele fi’l-Mantık*, çev., Sadık Türker), *Kutadgu Bilig*, S., 2, İstanbul.

- FÂRÂBÎ, (1990), *et-Tavti'atu fi'l-Mantık*, (*Mantığa Başlangıç, Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*, içinde, nşr., Mübahat Türker-Küyel), DTK. Yay., Ankara.
- FÂRÂBÎ, (1976), *Kitâb fi'l-Mantık el-İbâre*, (thk., M. Selim Salim), Darü'l-Kütüp, Mısır.
- FÂRÂBÎ, (1986), *Kitâbu'l-Cedel*, (*el-Mantık inde'l-Fârâbî*, içinde; thk., Refik el-Acem), Dâru'l-Meşrik, Beyrut.
- FENARÎ, (1309), *Şerh-u İsağûci*, Dersaadet, İstanbul.
- İBN SÎNÂ, (2005), *İşaretler ve Tembihler (el- İşârât ve't-Tenbihât*, çev., A. Durusoy, M. Macit, E. Demirli) Litera yay., İstanbul.
- İBN SÎNÂ, (2006), *Mantığa Giriş*, (*Kitâbu's-Şifa: el-Medhal*, çev., Ömer Türker) Litera Yay., İstanbul.
- İBN SÎNÂ, (1953), *Uyûnu'l-Hikme*, (*Resâil-u İbn Sina*, içinde; thk. H. Z. Ülken), İ.Ü. E. F., Yay., İstanbul.
- KAZVÎNÎ, (1301), *Risaletü's-Şemsiyye fi-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, İstanbul.
- KİNDÎ, (1994), *Felsefi Risaleler*, (çev., M. Kaya), İz Yay., İstanbul.
- ÖNER, Necati (2009), *Klasik Mantık*, Vadi Yay., Ankara.
- PORPHYRIOS, (1986), *Isagoge*, (çev., B. Çotuksöken), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- SÜHREVERDÎ, (1955), *Telvîhât, Mantuku't-Telvîhat*, (thk., Ali Ekber Feyyaz) Tahran Üni., yay., Tahran.

